

DÖVLƏTÇİLİK TARİXİNİN AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNƏ QƏDƏRKİ İNKİŞAF YOLU

Qədim tarixə və dövlətçilik ənənələrinə malik olan Azərbaycan xalqının dövlətçilik tarixi çox zəngindir. Qədim dövrlərdən başlayan bu dövlətçilik ənənələri tarixin müxtəlif mərhələlərində inkişaf etmiş, formalaşmış və dünya tarixində olduqca əhəmiyyətli iz buraxmış və Azərbaycan dünyanın ən qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri olmuşdur. Bu mədəniyyət tarix elmində “Kür-Araz mədəniyyəti” adlanır. “Kür-Araz” mədəniyyəti eradan əvvəl VII-II minilliyə aiddir və mərkəzi Azərbaycan olmaqla şərqdə Orta Asiyanın cənub-qərbindən tutmuş qərbdə Şərqi Anadolu, şimalda Güney Qafqazdan tutmuş cənub-qərbdə Dəclə çayı, cənubda Bəsrə (Kəngər) körfəzinə qədər böyük bir ərazini əhatə edir.

Azərbaycanın dövlətçilik tarixinin yaranıb inkişaf etdiyi Kür-Araz mədəniyyəti mərhələsi III minillikdə daha da inkişaf etmişdi. Yerli eneolit kultüründə yaranan bu mədəniyyətin ilkin özəyi Arazın orta hövzəsi olmuş, ətraf bölgələrə buradan yayılmışdır. Bu kultür Urmu-Van və Kür-Araz hövzələrindən Dağıstan və Quzey Qafqaz bölgələrinə, hətta III minilin ortalarından sonra Orta Anadolu və Fələstinə qədər gedib çıxmışdır.

Erkən tunc dövründə ilk təkərli araba meydana çıxdı. V.G.Childe, T.S.Piggott, Y.A.Şer və başqa tədqiqatçılar ilk təkər və arabanın m.ö. IV minildə Urmu-Van gölləri arasında yaranıb III-II minillərdə buradan dünyanın digər bölgələrinə yayıldığını yazırlar. Təkər-arabanın ilk dəfə türk boyları tərəfindən yaranması faktı türk eposlarında da öz əksini tapmışdır. Bu haqda Fəzlullah Rəşidəddin “Oğuznamə”sində Qanlı türk etnonimi haqqında yazarkən qeyd edir ki, “Ona qədər təkər yox idi, ona görə də arabanı ilk düzəldən onlar oldular. Gərək olan yükləri, qənimətləri bu arabalara yükləyib apardılar və bu səbəbdən Oğuz onlara Kanlı, yəni arabacılar, arabası olanlar adı verdi”.

Dilçi alim Fıridun Ağasioğlu hesab edir ki, Kür-Araz mədəniyyətindən sonra Azərbaycanın sərhədlərindən kənarda yaranmış başqa etnik kultürlərin əhatəsində olan qərbi prototürk boylarının tarixi-coğrafi qurturları xeyli daraldı. Azərbaycanın sərhədləri xaricində baş-

qa etnik toplum içində qalan prototürk boyları çox yerdə dilini itirib assimilyasiya olundu, lakin türk-protoazər boylarının məskunlaşdığı Urmu-Göycə və Kür-Araz hövzələrində eyni etnik kultur orta tunc dövründə də davam etdi. Yerli əhalinin oturaq həyat təzi - əkinçilik, ti-kinti, metalışləmə, dulusçuluq, toxuculuq, ticarət sənətlərinin yeni keyfiyyətlər qazanmasına imkan yaradırdı. Qeyd edək ki, qədim dövrlərdə Azərbaycan türklərinin-protoazərlərin yaşadığı tarixi-siyasi-coğrafi məkan da böyük əhəmiyyət kəsb edir. Qədim zamanlardan Azərbaycan türklərinin əcdadları türk-protoazərlər Şərqi Anadolu, Güney Qafqaz, Urmiya gölü ətrafı və Kür-Araz ovalığında yaşamışlar. Azərbaycan türkləri üçün Atayurd olan Azərbaycanın İslamaqədərki etnik coğrafiyası son 2500 ildə azacıq dəyişmələrə məruz qalsa da, bütövlükdə əsas özəlliyini saxlamışdır. Lakin qeyd edək ki, min illər boyu Azərbaycanın etnik coğrafiyası əsasən sabit qalsa da, hərbi işğallar nəticəsində müxtəlif dövrlərdə siyasi coğrafiyası dəyişmişdir. Fıridun Ağasioğlu haqlı olaraq qeyd edir ki, Ön Asiyada türk etnosunun qədim etnik-kültür arealı zaman-zaman daralsa da, vaxtilə buradan getmiş sak-kimmer boylarının qayıdışı türk etnik sıxlığını xeyli artırıb, protoazər boylarını dirçəltdi. Sak və kimmer boylarının Azərbaycana qayıdışı Araz xalqının və azər türkcəsinin yaranma prosesini başa çatdırdı. Azər xalqı formalaşana qədər Atayurdda keçirdiyi protoazər dövrü m.ö. II minilin ortalarından başlayıb m.ö.VII əsrə qədər davam etmişdir. Türk boylarının Atayurddan ikinci böyük köçü (m.ö. II minil) burada qalan türk etnosunun demografiyasında böyük itki və etnik səyrəlmə ilə nəticələnsə də, artıq m.ö. XV əsrdən sonra lokal bölgələrdə qalan türk boylarını içində dörd dialekt üzrə protoazər dilinin və xalqının formalaşma prosesi də başlanmışdı. Bu baxımdan, ikinci Atayurdda formalaşan digər türk xalqlarından fərqli olaraq, ata ocağında qalan azər-xəzər boylarının Atayurdu kənarında deyil, prototürk yurdunun içində idi. Bu yurdun güney və güney-qərb coğrafi hüdudları xeyli içəri çəkilmiş, oralar başqadillli etnoslarla dolmuşdu. Zaman-zaman Azərbaycana saqa-qamər, hun,

bulqar, subar, qıpçaq, oğuz türk boylarının qayıtması azər etnik coğrafiyanın bərpa olunması ilə nəticələndi.

Arxeoloji, antropoloji, onomastik məlumatlara görə, m. ö. IV minilin ortalarında prototürk boylarının Ön Asiyadan şərq və şimal istiqamətdə ilk böyük köçü prototürk dilinin parçalanmasına səbəb olmuş, m. ö. II minilin ortalarında baş verən ikinci böyük köç isə burada prototürk dövrünün sona çatması ilə nəticələnmişdir. Vaxtilə prototürk Atayurdunun bir parçası olmuş Azərbaycanda qalan prototürk boyları artıq m. ö. II minilin ortalarından sonra protoazər boyları kimi formalaşma mərhələsinə yaşamışlar.

Eradan qabaq III minilliyin birinci yarısında Güny Azərbaycan ərazisində Urmiya gölünün cənub və cənub-şərq hissəsini əhatə edən ərazidə ilk Türk dövləti - Aratta meydana gəlmişdi. “Aratta” prototürk (erkən Türk) dilinə mənsub sözdür. “Dağ” mənası bildirir. Bu dövlət qurumu “e.ə. III minilliyin I yarısında tək-cə Azərbaycanın dyil, bütövlükdə Ön Asiyanın sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi və mədəni həyatında mühüm rol oynayıb, özünəməxsus ad qoymuşdur”. Tarixi mənbələrdə “saf ənənələr ölkəsi” adlandırılan “Aratta qədim Azərbaycan ərazisinə verilən ilk məlum addır”.

Azərbaycan ərazisində yaranmış tarixə bəlli ikinci Türk dövləti “Lullubum” sayılır. e.ə. XXIII əsrdə Urmiya gölünün cənubunda Lullubi tayfalarının ittifaqı yaranmış, sonra bu ittifaqa Turukki və Su adlı Türk tayfaları da qoşularaq Lullubi dövlətini yaratmışdılar. Türk mənşəli Hunların da bir sülaləsi “Luli” adını daşmışdı. Luli dili qədim Kassi və Elam dilləri ilə də qohum sayılır. İlk əvvəllər kiçik padşahlıqlardan ibarət olan Lullubum padşahlığını e.ə. 2200-2170-ci illərdə Lullubum hökmdarı İmmaqun mərkəzi hakimiyyətdə birləşdirərək Lullu ölkəsini “Padşahlar padşahı” adlandırmışdı. Beləliklə e.ə. XXIII əsrdə İkiçayarası Akkad dövləti ilə rəqabət apara bilən güclü Lullubum Türk dövləti yaranmış, dövlətin qüdrəti hökmdar Anubaninin dövründə (e.ə. 2170-2150-ci illər) daha da artmışdı. Anubaninin siyasi nailiyyətləri daş plitəsi üzərində həkk olunan “Daş sütun” abidəsində qeyd edilmişdir.

Azərbaycan ərazisində yaranan üçüncü dövlət Kutu dövlətidir. E.ə. III minilliyin II yarısında Urmiya gölünün qərb və cənub-qərb ərazisində Qut tayfasının təşəbbüsü ilə Kutium dövləti meydana gəlmişdi. “Kuti” türkcə “Ağbəniz” “Xoşbəxt” deməkdir. Kutilər ağbəniz Türk etnoslarındanırlar. “Azərbaycanın qədim tarixini Mesopotamiya ilə bağlayan Qutlar olmuşdur. E.ə. III minilliyin sonlarında Qutlar hücum edərək Mesopotamiyaya girmiş, Akkad dövlətinə son qoymuş və Mesopotamiyada 125 ildən çox hakimiyyət sürmüşlər.

Kutulərdən sonra Urmu gölünün güneyində prototürklərin Turuk bəyliyi m.ö. XIX-XVIII əsrlərdə Azərbaycana soxulmaq istəyən Asur ordularının qarşısını aldı. Sonralar turuk (türk) boyları artıq doğu ölkələrdə görünməyə başlayır. Turuk adı “türk” sözünün qədim variantı olsa da, bəzi bölgələrdə günümüzə qədər saxlanmışdır. Azərbaycanın türk yurdu olması, türklərin buradan şərqə köçməsi türk dastanlarından Çin qaynaqlarına sızan bilgilərdə də öz əksini tapmışdır. Türk (turuk) adını tukyu kimi verən Çin qaynaqları, onların Azərbaycandan çıxdığını qeyd edir. Qaynağa görə, öncə Xəzərin (Batı dənizin) batı tərəfində (yəni Azərbaycanda) yaşayan tukyular Su çarlığından çıxmış və Aşına soyu Xəzərin doğusunda Kaoçanq ölkəsinə, sonra buradan cücenlər ölkəsinə keçmişlər. Məlumdur ki, Azərbaycanda su və subar adlı boyların isə m. ö. III minildən üzübəri bir neçə siyasi qurumu olmuşdur.

Kutum dövləti süquta uğradıqdan sonra Azərbaycanın kiçik hökmdarları birləşməyə macal tapmamış, xarici müdaxiləçilərin, xüsusilə qonşuluqdakı Assur və Urartu dövlətlərinin təcavüzünə məruz qalmışdısa da, nəhayət, e.ə. I minilliyin əvvəllərində Urmiya gölü hövzəsində mərkəzləşmiş Manna dövləti meydana gəlir. Manna erkən sinifli olıqarx dövlət tipi idi. Manna hökmdarı dövlətin yeganə başçısı olsa da, dövlətin idarətmə sistemində “Ağsaqqallar Şurası” da daxil idi. Lakin bütün hakimiyyət irsi olaraq hökmdara məxsus idi. Hökmdarın hakimiyyəti qeyri-məhdud, iradəsi qanun idi. Hökmdarın şəxsiyyəti ilahiləşdirilmişdi. Manna dövləti e.ə. 593-cü ilə qədər özünün təqribən 400

illik mövcudluğunu qoruyub saxlamış, e.ə. VI əsrin əvvəllərində Midiya dövlətinin yaranması ilə əlaqədar olaraq onun tərkibinə daxil edilmiş və beləliklə də tarix səhnəsindən silinmişdir.

Qədim Azərbaycan əraziləri e.ə. VI əsrin əvvəllərindən etibarən Midiya dövlətinin tərkibinə qatılmış, sonrakı mərhələlərdə isə Əhəmənlər dövlətinin (e.ə. 550 - 330) və Makedoniyalı İsgəndər imperiyasının (e.ə. 330-321) hüdudları daxilində olmuşdur. Makedoniyalı İskəndərin ölümündən (e.ə.323) sonra Azərbaycanın cənubunda yerli dövlətçilik ənənələri bərpa olunaraq Azərbaycan Atropatena dövləti yaranmışdı. Atropatena dövləti e.ə. IV əsrin 20-ci illərindən bizim eranın III əsrinədək bölgənin həyatında mühüm rol oynamış dövlətlərdən biri olmuş, Azərbaycanın qədim dövlətçilik ənənələrinin bərpası və inkişafında, həmçinin Azərbaycanın etnik birliyinin təşəkkülü prossində əvəzsiz rol oynamışdır.

Azərbaycan tarixinin qədim dövrünü araşdıran tədqiqatçılara görə, indiki Cənubi Azərbaycan ərazisi b.e.ə. VI-IV əsrlərdən etibarən Kiçik Midiya və Atropatena kimi tanınırdı. Sasanilər ona Azərpatakan deyirdilər. Sonralar isə bu Azərbaycan və Azərbaycan formasını almışdır. Cənubi Azərbaycanın Ərəb xilafətinə qədərki hüdudları bir sıra tədqiqatçıların, o cümlədən İ.H.Əliyev, İ.M.Dyakonov, S.Y.Qasımova, A.Kristensen, R.Rəisniyan və başqalarının əsərlərində əhəmiyyətli dərəcədə işıqlandırılmışdır. Həmin dövrdə Azərbaycanın şimal ərazilərində Albaniya dövləti yaranır. Antik yunan və Roma müəlliflərinin (Strabon, K.Ptolomey, P.Sekund, İ.Flavi, P.Mela və başqaları) əsərlərinə istinad edən bir sıra tarixçilərə görə, ərəblərə qədər indiki Şimali Azərbaycan ərazisi Albaniya adlanırdı.

Ərəblərə qədərki müəlliflər öz əsərlərində şimalda Qafqaz dağları, cənubda Araz çayı, şərqdə Xəzər dənizi, qərbdə İberiya arasında olan ərazini müxtəlif şəkildə təqdim edirdilər. Antik mənbələrdə onu Albaniya, pəhləvi mənbələrində Ardan və Aran, Suriya mənbələrində Aran, gürcü mənbələrində Rani, erməni mənbələrində Ağvan adlandırırdılar. Lakin A.M.Dyakonov qeyd edirdi ki, Atropat hökmdar kimi

hətta indiki Şimali Azərbaycan ərazisində yaşayan xalqlar üzərində də hakimiyyətə malik idi. R.Rəisniyanın fikrincə, Atropatena hakimləri parfiyalıların “Aran” adlandırdığı əraziyə də nəzarət edirdilər. Onun sözlərinə görə, bəzi hallarda “Azərbaycan” adı Qafqaza, Dərbəndə qədər olan ərazilərə şamil edilirdi, Arazın şimalı ilə cənubu vəhdət təşkil edirdi və Arazın hər iki tərəfində yaşayan xalq oxşar həyat təzinə malik idi.

Yaxın Şərqi siyasi tarixində böyük rol oynayan Atropatena və Albaniya dövlətləri öz mövcudluqları dövründə Azərbaycan xalqının formalaşmasında, dini-mənəvi dəyərlərinin inkişaf etməsində, etnik-siyasi birliyin yaranması prosesində olduqca əhəmiyyətli rol oynamışlar.

İslamiyyət dövrü Azərbaycan tarixində yeni bir mərhələnin əsasını qoyur. Bu dövrdən etibarən Azərbaycanın etnik-siyasi və coğrafi hüdudları vahid “Azərbaycan” adı altında birləşir. Bu dövrdən etibarən ərəb qaynaqlarında məmləkəti Azərbaycan və burada yaşayan qədim əhali türk etnosu kimi qeyd olunur. Təəssüf hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, orta əsrlər dövründə Azərbaycan tarixi ilə bağlı yerli azərbaycanlı müəlliflər tərəfindən yazılmış tarixi əsərlər müxtəlif dövlətlərin arxivlərində gizli saxlandığı üçün, bu dövr tarixini əcnəbi müəlliflərin əsərləri əsasında araşdırmağa məcburuq.

Bu dövrlər sırasında Əbu-l-Xeyr Nımətullah ibn Muhəmməd əs-Səlməsinin XI əsrdə qələmə aldığı “Azərbaycan tarixi” əsərini, eləcə də “Marağa tarixi” və “Arran tarixi” adlı əsərləri misal göstərmək olar. Belə əsərlərdən biri də XII əsrdə yaşamış Fəxrəddin Əbu-l-Fəzl İsmayıl bin Məsəna ət-Təbrizi adlı Azərbaycan tarixçisinin “Azərbaycan tarixi” əsəridir. Həmin əsərlər aşkar edilərək ortaya çıxarılsa bu, Azərbaycan tarixinin öyrənilməsi üçün böyük bir töhfə olardı. İslamiyyət dövrü tarixi qaynaqlarda Azərbaycanın siyasi coğrafiyası “Şimalda Dərbənddən başlayaraq, cənubda Həmədana qədər, şərqdə Xəzər dənizi və qərbdə Ərzəruma qədər...” ərazilərlə hüdudlanır.

(davamı növbəti saylarımızda) Mübariz AĞALARLI.